

Fatsar Kristóf

FRANZ ROSENSTINGL KERTTERVEZŐI TEVÉKENYSÉGE KÁROLYI ANTAL SZOLGÁLATÁBAN

Magyarország 18. századi barokk, vagy közismert kifejezéssel „francia” kertművészetének legfontosabb forrásai, a kertek tervei, nem maradtak ránk jelentős számban. A tervanyag legértékesebb darabjait, pl. az eszterházi, kismartoni, nagycenki vagy keszthelyi kastélyok kertjeihez készített terveket a kutatás már jól ismeri, bár valószínű, hogy a levéltárak még jelentős terveket rejtnek. A korszak kertművészetének megismerésére további lehetőséget adó leírások még csekélyebb számban maradtak fenn, maguk a kertek pedig áldozatául estek a múló időnek. Többnyire a kertek kivitelezésének – általában szűkszavú – levéltári dokumentumai sem segítenek sokat a kutatónak. A magyarországi barokk kertművészet legbeszédesebb forrásai tehát a század folyamán – a családi levéltárak kezelésének tökéletesedésével és a kertművészet iránti igény terjedésével párhuzamosan – egyre nagyobb számban fennmaradt kerttervek maradnak.

A 18. században a török kiűzését követő fellendülés megteremtette ugyan a kertművészet felvirágzásának legalapvetőbb feltételeit, de az elterjedés olyan létfontosságú tényezői, mint a gazdasági erő és az igény, csak lassan bontakoztak ki. A században egyre inkább teret hódító építkezési láz többnyire csak az épületekre terjedt ki, a kertművészet divatja még a rezidenciaépítkezések esetén is szinte kizárólag a leggazdagabbaknál terjedt el. Általános maradt azonban az a szemlélet, hogy a kert mindenekelőtt hasznot hajtó természetőterület, ezért a díszkertek jó részét is szabályosan ültetett gyümölcsös, konyha- vagy vadaskert váltotta ki. A tervek hiányaért tehát elsősorban a kertművészet francia hatásának lassú elterjedése okolható. Ehhez járul még a tervek korabeli – építőmesterek és más személyek kezén – történt elvesztése, továbbá több jelentős családi levéltár és más gyűjtemény pusztulása is.¹

Az ismert magyar tervanyag alapján megállapítható, hogy alig tudunk olyan művészről, akit több kerttervvel is kapcsolatba lehetne hozni. A legtöbb kerttervet Hofstädter Kristóf uradalmi építészről, a keszthelyi uradalom építési irodájának vezetőjétől ismerjük. Tervei azonban mind a keszthelyi kastély kertjéhez készültek, ezért az általa irányított átalakítások évtizedekig tartó folyamatában inkább nyomon lehet követni a parterre-ek divatjában végbement változásokat, mint a kert szerkezetét többé-kevésbé változatlanul hagyó tervező téralakító képességeit.² Olyan művészeket is ismerünk, akik két különböző helyszínhez terveztek kertet, így a kismar-

toni és a nagycenki kastélyhoz készített kerttervek sorozatában is van egy-egy darab, amely valószínűsíthetően azonos kéztől származik.³ Számos Magyarországon tevékenykedő építészről – többek között F. A. Pilgramról⁴ vagy F. A. Hillebrandtról⁵ – tudjuk, hogy több helyen is részt vettek kertalakítási munkálatokban, vagy terveztek kerteket, művészetüket azonban fennmaradt tervek és kertek hiányában nehéz megítélni.

A Károlyi család levéltárában három különböző helyszínhez készített, összesen négy, azonos művésztől származó, aláírás nélküli terv, illetve tervvázlat található. Ilyen számos helyszínhez – az egyikhez ráadásul két változatot – készítő alkotóról eddig nem volt tudomásunk a magyarországi barokk kertművészet történetében. E tervek nemcsak azonos tervezőhöz, hanem azonos építetőhöz is kapcsolódnak, mivel egyaránt Károlyi Antal megbízásából készültek. Alkotójuk kilétének felfedésével egy olyan, Magyarországon tevékeny kerttervező alakja bontakozhat ki előttünk, akinek stílusáról, formanyelvéről aránylag pontos képet alkothatunk.

A leszármazását a honfoglaló vezéreikig visszavezető Károlyi család tagjai a 17. századig középnemesek voltak. Károlyi Mihály bárói rangemelését II. Mátyás adta 1609-ben. Az ő unokája volt Károlyi Sándor (1669–1743), II. Rákóczi Ferenc tábornoka, majd fővezére, aki egy évvel azután, hogy a szatmári békét megkötötte, III. Károlytól grófi rangot kapott. Ekkor még csak négy, kisebb terjedelmű uradalmat birtokolt.⁶ A család felemelkedését neki köszönheti: 1723-tól valóságos belső titkos tanácsos, 1741-től tábornagy, 1722 és 1730 között ő szerezte meg a csongrád-vásárhelyi, surányi, tótmegyeri és bélteki uradalmakat, ezzel teremtve meg a család későbbi gazdagságát. Fia, Károlyi Ferenc (1705–1758) vásárolta meg a nagy kiterjedésű ecsedi uradalmat a Rákóczi-örökösöktől. A család 18. századi történetének utolsó nagy vagyonszerzője az ő fia, Károlyi Antal (1732–1791) volt, aki felesége, báró Harruckern Jozefa hozománya révén 120 000 kat. hold földdel – a hatalmas Harruckern-vagyon egyötöd részével – gyarapította a család birtokait.⁷

Károlyi Antal (1. kép) iskolái elvégzése után 1753-ban katonai pályára lépett és már 1758-ban elérte a tábornagyi rangot. Még ugyanebben az évben, 26 éves korában vette át a családi birtokok irányítását, követve apját a szatmári főispáni székben is. A nagy tehetségű hadvezér és közéleti ember továbbra is gyorsan haladt a ranglétrán, 1760-ban a hétszemélyes tábla tagja, hat évvel később titkos tanácsos és a főhadvezér helyettese lett, 1775-ben pedig királyi főasztalnokmesterré nevezték ki. A már zászlósúr Károlyi 55 éves korában lett a magyar nemesi testőrség kapitánya, végül halála előtt egy évvel, 1790-ben az aranygyapjas rendet is megkapta. Ez a széles látókörű, és egyben nagyon gazdag főúr bőkezű támogatója volt az iskolaügynek. Szegény tanulókat és tudósokat segített anyagilag, iskolákat alapított és a kincstár oktatási alapját is jelentős összeggel támogatta, továbbá a nagyváradi és ungvári kerületek iskoláinak felügyeletét is ellátta. A kincstárnak máskor is ajánlott fel nagyobb összegeket,

1. Károlyi Antal arképe. Kohl rézmetszete Weickert festménye alapján, 1792.

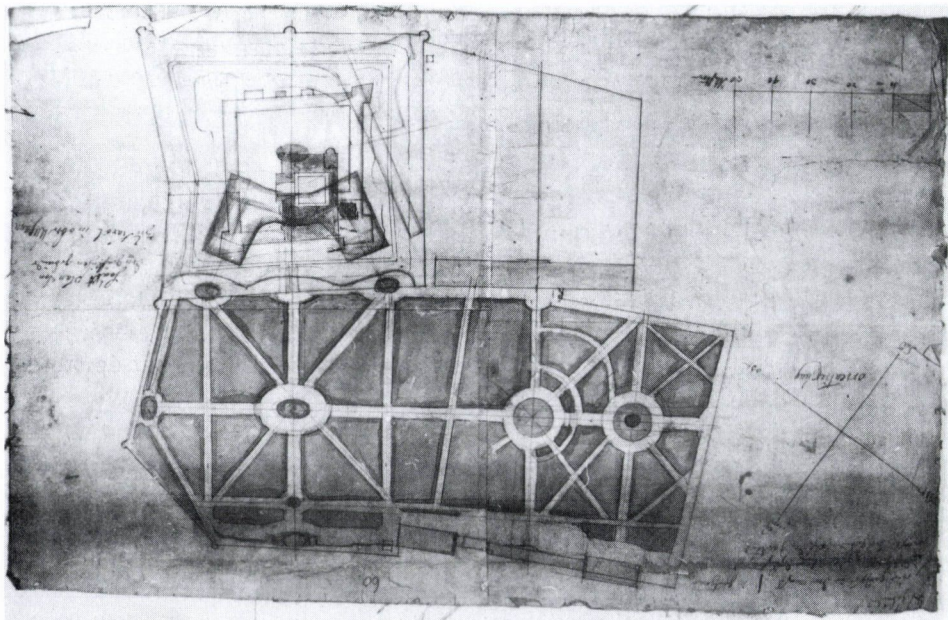
amelyeket többek között erődítmények javítására és újoncállításra fordítottak. Gazdasági tevékenységének legnagyobb szabású tettei közé tartozik az ecsedi láp nagy részének lecsapoltatása és az árvizektől sokat szenvedő Szatmár, Ung, Szabolcs, Bereg, Ugocsa és Zemplén vármegyék árvízmentesítése, vízrendezése.⁸

A Károlyiak reprezentációs igénye együtt nőtt felemelkedésükkel. A 18. század folyamán a család tagjai inkább köz- és egyházi épületeket építtettek, megnövekedett tekintélyüket és gazdasági erejüket nyomdaalapításra, vízrendezésre, iskolák, templomok, rendházak építésére használták fel. A kastélyépítkezésekre először Károlyi Antal fordított fokozott figyelmet. Rangja kétségkívül megkövetelte a rezidenciális építkezések előtérbe helyezését. Derekegyháza, Tótmegyeren⁹ kastélyt, Pesten palotát építtetett, és az a gondolat is foglalkoztatta, hogy a család ősi fészke, a nagykárolyi¹⁰ várkastély helyett korszerű rezidenciát építtessen.

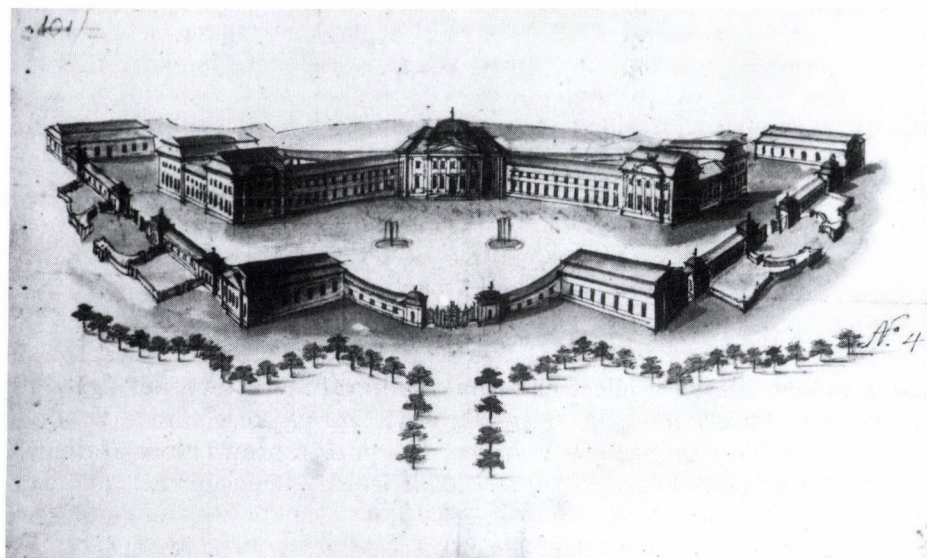
A század második felének magyarországi kertművészetében bekövetkezett minőségi ugrást jól példázza az a tény, hogy Károlyi Antal épülő kastélyaihoz már díszkertet is terveztetett. A már említett négy kertterv, illetve -vázlat mindegyike ugyanis egyértelműen jelentős kiterjedésű díszkert kialakításának céljával készült. Pesten¹¹ (6. kép) és Nagykárolyban¹² (2. kép) a díszkert a nagyszabású építészeti program részeként jelenik meg, igencsak vázlatos formában, míg a derekegyházi kastélyhoz készített, két – A és B betűvel jelölt – végleges tervvázlat¹³ (4. és 5. kép) kizárólag a kert kialakítását tűzte ki célul. Nagykároly és Derekegyháza földrajzilag igen távol állt a kor áramlatairól, ezért az ország keleti végeiben rezidens család kései reakciója igencsak érthető. Aligha véletlen, hogy e már korábban is a Károlyiak tulajdonában lévő birtokok mellé a pesti palota telkét megszerző Antal az, aki mindhárom helyen rezidenciát, és vele díszkertet kívánt létesíteni. Károlyi Antalban ugyanis olyan, a kor kihívásaira megfelelni képes arisztokratát láthatunk, akinek elvárásai között a díszkertnek mint a rezidencia elengedhetetlen tartozékának kialakíttatása is szerepelt.

A Károlyi Antal által készített tervvázlatokat több motívum kapcsolja egységbe, ami a szerző azonosságát bizonyítja. Ezek az elemek alapvetően három csoportba sorolhatóak.

1. A tervlapok keletkezésének ideje. Az egykori, 18. század végi leltározás módja, illetve a jelzet és annak kalligráfiája a terveket egy sorozatban készültnek mutatja. A nagykárolyi terv egykori jelzete *Volumen II. No. 1.*, a derekegyháziaké *Volumen III. N. 6.* A pesti palota átalakításához és kertjéhez készített terven nincs ilyen jellegű felirat. (Érdekes, hogy egy másik tervnek,¹⁴ amely a pesti palota kertjét ábrázolja (7. kép), van ilyen felirata: *Volumen III. N. 4.* E terv alkotója azonban semmiképpen sem azonos a többiével, bár azoktól nem független, amint azt a későbbiekben látni fogjuk.) Ez a jelzetelés a levéltár csak néhány tervén szerepel.

2. A nagykárolyi kastély épületeinek és kerjének terve, 1783. MOL T 20 No.60

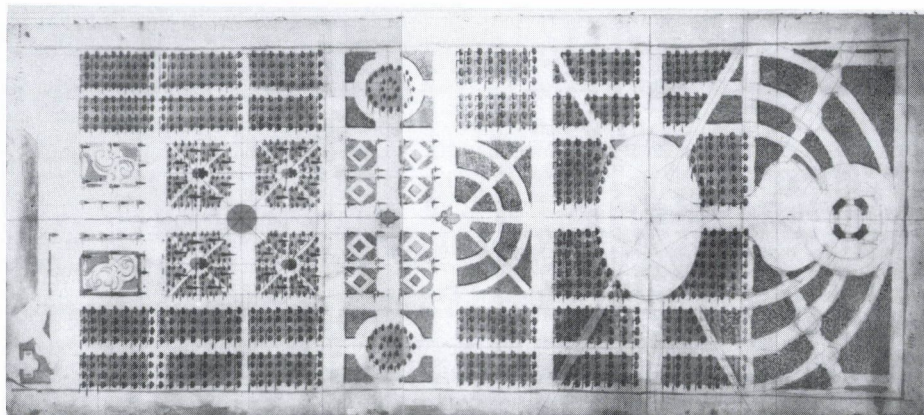
3. A nagykárolyi kastély madártávlati vezérterve, 1783. MOL T 20 No.101/7

2. Rajzi kivitelezés. A vázlatok kivitelezésének módja az egyik legszembevetőbb hasonlóság. Mindegyik terv ceruzával rajzolt, a kert elemeinek szerkesztési vonalai is látszanak, amelyek meghagyása – éppen a vázlatok kivételével – nem gyakori eljárás. A szerkesztési vonalak mindenesetre segítenek a sémák észrevételében, segítségükkel a kert kiosztásának elve jól nyomon követhető. A színezést mindegyik tervlapon ugyanolyan módszerrel, nagyon halványan, sok vízzel lavirozottan készítette az alkotó. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy e többé-kevésbé vázlat szintjén maradt tervek részletei olyannyira kidolgozatlanok, hogy a szerzőt manapság hanyagsággal vádolnák. Mindezekon túl a tollal írt feliratok azonossága is szembeötlő, a kézírás egyezése nem kétséges.

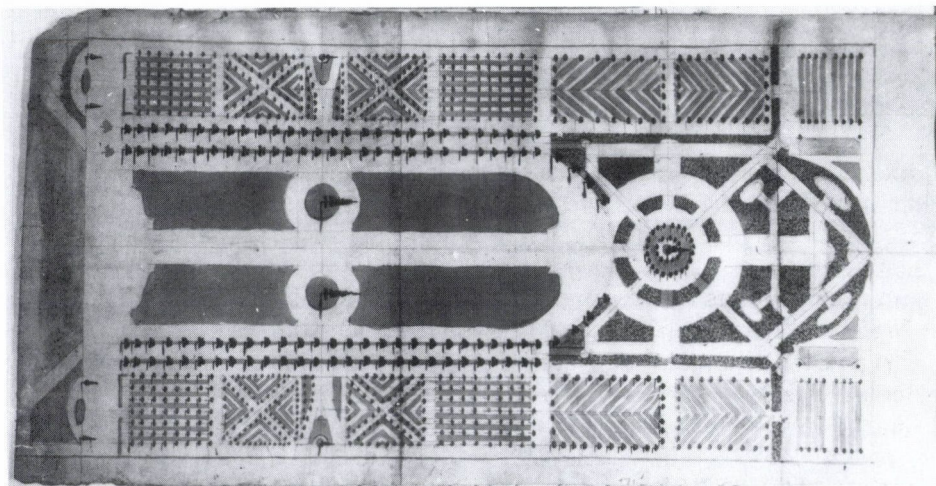
3. Stíluskritika. A tervező talán legjellegzetesebb, leggyakrabban használt eleme a főtengey pavilonnal történő lezárása. Ez a motívum a pesti és a derekegyházi „A” terven is megtalálható, a nagykárolyi tervlapon pedig a szerző a kert mindkét főtengeyének végében pavilont helyezett el. (Lehetséges azonban, hogy e pavilonok a megrendelő kívánságára kerültek mindegyik tervre.) A pavilonok – egy kivételével – egyterű, egyszintes építmények, ovális belső térrel. A tervező azonosságát igazoló másik meggyőző motívum az a sajátos parterre-kialakítás, amelyet a szerző két vázlatán is szerepeltetett, a pesti és a derekegyházi „A” jelű tervlapon. A parterre-t virágos szegély (*platebande*) veszi körül, mezője sarkainak némelyikében – ahol a teret nem tölti ki egy határozott tömör gyepsáv (*massif de gazon*) és a hozzá kapcsolódó hímzés (*broderie*) – vágott gyepfelület (*gazon coupée*) helyezte el a tervező. A hímzést tehát nagyobb gyepfelülettel – de aszimmetriája révén sajátos, szabálytalan módon – váltakozva alakította ki, átmenetként a gyepes és a hímzéses parterre között. A művész a tengelyek találkozásában az ovális tereket majdnem olyan gyakran alkalmazza, mint a kör alakúakat.

A szerzőt a nagykárolyi kastély kertjéhez készített vázlat¹⁵ hátoldalán lévő felirat árulja el, amely szerint a tervlap „*Opera Francisci Rosenstingel*.” A kastélynak e tervlapon szereplő alaprajza megegyezik azzal a márdártávlati ábrázolással (3. kép), amelyet szintén Rosenstingl készített.¹⁶ A tervek azonosításához további megerősítést nyújthatnak Rosenstingl Károlyi Antalhoz írt levelei.¹⁷ Sajnálatos módon ezek egyike sem a kerttervek tárgyában íródott, a kézírás azonban megegyezik a tervlapokon szereplőkkel.

Franz Thomas Rosenstingl 1702-ben született Bécsben és ott is halt meg 1785-ben.¹⁸ Máig sem tisztázott kérdés, hogy Franzot később miért nevezték Franz Sebastiannak vagy csak Sebastiannak, mindenesetre a szakirodalomban¹⁹ ezen a néven vált ismertté. Ő maga 1734-ben még Franz Thomasként, később pedig egyszerűen Franzként írta alá nevét. A keresztnevével kapcsolatos félreértések valószínű oka az, hogy öccse, a nála tizenegy évvel fiatalabb Nikolaus Sebastian (1713–1748) ugyanott, bár valamivel később tanult építészetet, mint bátyja, és ezért a két művész személyét összetévesztették, illetve felcserélték, holott a fiatalabb fivér törté-

4. A derekegyházi kastély kerjéhez készített A jelű terv, 1769-1785 között. MOL T 20 No. 126/1

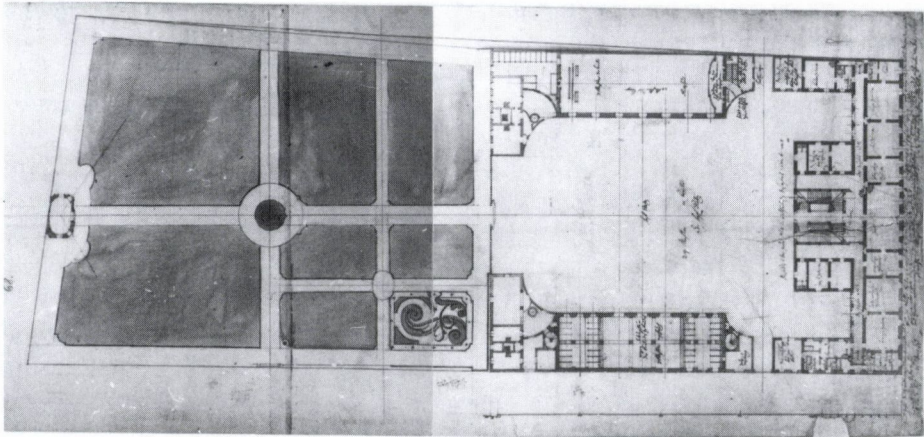
5. A derekegyházi kastély kerjéhez készített B jelű terv, 1769-1785 között. MOL T 20 No. 126/2

neti festőként vált ismertté. Franz Thomas 1726-ban kezdte építészeti tanulmányait a bécsi képzőművészeti akadémián, 1734-ben még az akadémia tanulója volt. Legkorábban 1740-től azonban már a K. K. Ingenieur Akademie oktatójaként – egy 1770-es jellemzés szerint a polgári építészet professzoraként – tevékenykedett, egészen haláláig. Emellett 1749-től szintén haláláig oktatott polgári építészetet, valamint rajzot a Savoy'sche Ritterakademie-n is.²⁰

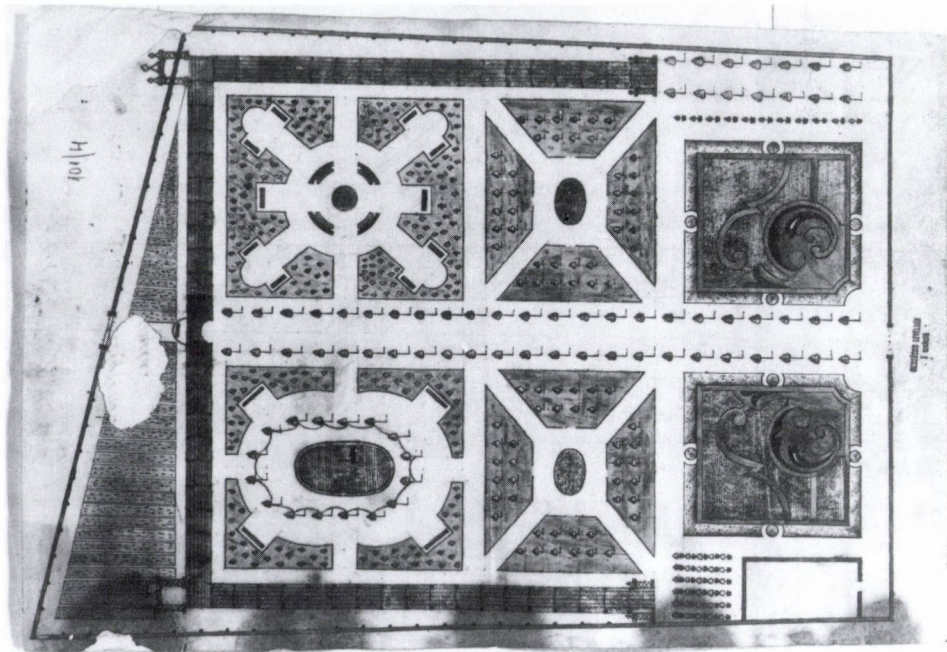
Rosenstingl hagyatékában voltak építészeti könyvek, bár egy sem volt közöttük, amely a kertművészetet tárgyalta volna.²¹ Saját traktátusában²² ugyan nem szentelt önálló fejezetet a kerttervezésnek, azonban annak építészeti szakkifejezéseket tartalmazó részében több szócikket is ír a kertművészet elemeiről. Ezek közül a „Garten” olyan bőszeges és átfogó, hogy magában is egy kisebb traktátusnak tekinthető. A leírás szócikknek kétségtelenül hosszú, a terjedelem korlátai miatt azonban főleg általánosságokat tartalmaz. A szöveget szinte teljes egészében d'Aviler – amúgy szintén nem részletező – traktátusa²³ ihlette, a francia szerző nem csekély számú szófordulata is változatlanul került be Rosenstingl szövegébe.

Rosenstingl mindazonáltal nem volt tapasztalatlan a kertépítészetben, hiszen már 1746-ban készített tervet a melki apátság kertjéhez.²⁴ Egy bécsi kertészt is vitt magával Melkbe, ő maga viszont kevés időt töltött ott, ezért valószínűleg csak a terv megvalósulását felügyelte, a kivitelezést a bécsi kertész végezhette. A kert 1791-ben készült leírása szerint „*Ueber diess [die Kirche] besitzen sie einen vortrefflichen Garten, mit bedeckten Gängen, französischen Parthyen, und vielen andern derley Buxverzierungen. Es ist aber auch dabey das Obst nicht vergessen worden; indem sie von allen Gattungen desselben versehen sind. Sie besitzen nebst einer ziemlich fruchtbaren Orangerie auch einige ausländische Gewächse, und unter andern auch 4 Aloen.*”²⁵ E nem túl részletes leírás arról tanúskodik, hogy a kert – a szokásoknak megfelelően – a franciakert főbb díszítő elemeit a haszonkerttel egyesítette.

Károlyi Antal kertjeiről a kortársak még ennyit sem jegyezték fel, amelynek fő oka egyrészt a földrajzi elszigeteltség, másrészt a kertek feltételezhetően szerény volta lehetett. A korszak művelődéstörténeti forrásai csak Nagykaroly kertjét említik meg. Károlyi Antal 1757-ben vette nőül báró Harruckern Jozefát. Az ifjú pár Nagykarolyba érkezésének alkalmával rendezett ünnepségen részt vett a Harruckern család udvari papja, Hueber Antal²⁶ kapisztránus barát is. Hueber naplójában ír a várkastélyról, és a kertről is megemlékezik: „*A [vár]árok külső peremét magas czövek-palánk szegi be. E palánkokon kívül esik a szép és híres udvari kert, melynek vége alighogy belátható. A kertben olasz faültetvények és termények bőven fordulnak elő, valamint sok másféle nemes gyümölcsfa. Van ezenkívül szemnek tetsző virágdísz, több kút, egy tekenősbékás tó s mindenféle konyhakerti zöldség.*”²⁷ François Xavier de Feller luxemburgi jezsuita pap mint a kastélyt meglátogató egyetlen külföldi krónikásunk 1769 júliu-

6. A pesti Károlyi-palota épületének és kertjének átalakítási terve, 1779. MOL T 20 No. 67

7. A pesti Károlyi-palota kertjéhez készített terv, szerzője ismeretlen. MOL T 20 No.101/4

sában járt Nagykárolyban. A kastélyt kicsit régiesnek tartotta, de ennek ellenére nagyon tetszett neki. Megtekintette a lovardát, a lovakat, továbbá a kerteket is, amelyeket nem túl fényűzőnek, de jónak ítélt.²⁸ Az 1778-as almanach szerint a „*Kastell, welches meist mit einem breiten und tiefen Graben umgeben ist. Aus demselben führt eine Brücke in den herrschaftl. Garten, welcher recht schön angelegt ist. Die Olivenbäume, aus welchen das beste Oel gepreßt, und die vielen Aloeen, aus welchen zur zeit der Blüthe der Saft durch angelegte blechene Rinnen in Flaschen aufgefangen wird, verdienen bemerkt zu werden. Imgleichen die Alleen förmig ausgehauene Waldung Schamosch genannt, in deren Mittelpunkt ein Garten zu den herrschaftlichen Sommerunterhaltungen angelegt ist.*” A leírások szerzői inkább a haszonkerti jelleget emelték ki, a kert tehát aligha rendelkezett a kor divatjának megfelelő kerti terekkel és építményekkel. A virágoskert szinte bizonyosan parterre lehetett, a kert többi része pedig szabályosan ültetett gyümölcsös és konyhakert.

A nagykárolyi (Szatmár megye) birtok a család ősi fészke volt, ahonnan nevüket is vették. Birtoklásának ideje valószínűleg még az Árpád-ház uralkodásáig nyúlt vissza, a várkastélyt elődjét, egy kőházat pedig 1482-ben építtette Károlyi Lancz László. Megerősítését és erődítményszerű kiépítését 1592-től kezdődően nyerte, ettől kezdve végvárként játszott szerepet, német helyőrséget kapott, 1661–66 között pedig további erődítések folytak. A várkastély többnyire sikeresen állt ellen a támadásoknak.²⁹ Az új rezidenciát Károlyi Antal fia, József (1768–1803) építtette 1792 és 1795 között, rögtön örökségének átvétele után. A régi erődítményt lerombolták, a vár árkait feltöltötték, az új kastély mellett már angolkertet alakítottak ki az udvari kertész, Bode György vezetésével.³⁰ Károlyi Antal szándékai között is szerepelt az elavult várkastély átalakításának gondolata, de ezt a tervét végül nem valósította meg. Az átalakítás, illetve az új rezidencia programterveinek elkészítésére 1783-ban több építész is felkért, ezek egyike volt Rosenstingl.³¹ Tervei papíron maradtak, a közel egy évtizeddel későbbi építkezések nem az ő elképzelései szerint történtek.

A nagykárolyi kastélyhoz készített, északnyugati tájolású vázlat (2. kép) szerint a tervezőnek nem volt egyszerű a feladata: a kertet a meglévő épületekkel kellett egységbe kapcsolnia. A terv színezése alapján úgy tűnik, az építész egyetlen épület – a főépület – átalakítására, illetve építésére tett javaslatot. Az mindenesetre bizonyos, hogy a terület északnyugati szélét lezáró, a többi épület mértani rendjébe nem illeszkedő épületet megváltoztathatatlan adottságként kellett a tervezőnek elfogadnia. A korábbi vár helyén egy, a Károlyiak címerállatára utaló, kiterjesztett szárnyú sas alakját utánzó épületet helyezett el, amely az egész kompozíció alapját képezte. A meglévő épületek meghatározták a kert alakját, amelynek leghosszabb tengelye merőleges az épület főtengelyére, ezáltal a kismartoni kerthez hasonló kereszt-tengelyes megoldás jött létre. Az épület főtengelyébe tervezett, az adottságok miatt túlzottan – mintegy 60 öl

– hosszú sétányt Rosenstingl pavilonnal zárta le. A pavilon három helyiségből áll, egy nagy ovális közepső teremből és hozzá kétoldalt kapcsolódó kisebb szobákból. A sétány mintegy felénél az épülettel párhuzamos hossz-tengelyű ovális medence jelöli ki a fő kereszt-tengely vonalát. A sétányok a medencét körülvevő térbe csillagban futnak össze. A pavilon előtt egy másik, az előzőnél sokkal kisebb medencét helyezett el a tervező, ez jelöli ki a második, az előzővel párhuzamos, de alárendelt kereszt-tengelyt. Az épület két „sasszárnyának” kerti homlokzata előtt ovális gyepfelület zárja le azok tengelyét. Ezekből az oválisokból a fő-tengellyel párhuzamos sétányok indulnak. A fő kereszt-tengelynek a kastélyhoz közelebb eső végét egy másik pavilon zárja le, ennek csak egy ovális helyisége van. A pavilontól távolodva először az épület fő-tengelyében lévő medencéhez érünk, majd a főépület előtti kertrészt teljesen elhagyva a melléképületek homlokzatait összekötő tengelyek keresztezik az utat. A két, nagy kiterjedésű melléképület oldal-szárnyait ferde tengelyű, az épületek középpontjait azonban a kert fő kereszt-tengelyére merőleges sétány köti össze, amely szintén egy jelentős tengelyt képez. A két sétány metszéspontjában egy gyepkör van, amelynek színezése világosabb, mint a kert nyugati harmadának többi zöld felületéé, tehát feltételezhető, hogy a többi zöld elem bosquet-t alkot. Különösen azért lenne ez indokolt, mert a melléképületek közötti ferde tengelyek miatt ezek a sétányok csak bosquet-ba rejtve képzelhetőek el, máskülönben a szabálytalanságok bántóan hatnának.

Derekegyháza (Csongrád megye) 1722-ben, a Csongrád-Hódmezővásárhelyi, 118.000 kat. hold kiterjedésű uradalom megvételével került a család első nagy vagyonszerzőjének, Károlyi Sándornak birtokába.³² A földszintes, 4+3+4 tengelyes kastély 1769-ben épült, és ebben a formában maradt az egész század folyamán.³³ Kertjét Vályi nagy gyümölcsös-kertként említi,³⁴ Rosenstingl tervei tehát itt sem valósultak meg. A tervek pontos keletkezési idejére nincs adatunk, legkorábbi időpontként a kastély építésének ideje, legkésőbbiként pedig Rosenstingl halála (1785) jelölhető meg.

Rosenstingl a derekegyházai kerthez két változatot készített. Az A változat³⁵ (4. kép) igényesebb és nagyobb, tehát költségesebb megoldást mutat. A tervező a kastély kerti homlokzatát egy rózsaszín sávval jelölte, ezzel azonos szélességű a kert nyitott része. A kastélyhoz legközelebb a fő-tengely mentén vágott szabad szegély (*plateband isolée*), emellett a Rosenstinglre jellemző parterre húzódik. A parterre mögött egy négy azonos táblából álló egység található, közepén feltehetően medencével, bár színezése nem különbözik a gyepfelületekétől. A négy egység nyitott bosquet-kból áll, a részekben (*compartiments*) gyepfelülettel, az egész csillag alakban sétányokkal feltárva. A csillag (*étoile*) közepében lévő gyepkörben nagyobb termetű fa áll, a részeket határoló fák alacsony, legfeljebb 4-5 láb magas nyírott növények. A kert oldalsó széléinél mindkét oldalon hat, quincunxban ültetett bosquet, feltehetően gyümölcsös van. A kertet a nyitott bosquet-k mögött erőteljes kereszt-tengely zárja le. Az ezután következő rész

keresztben kétfelé osztja a kertet. A corps de logis szélességében elhelyezett nyolc kis zárt bosquet mindegyikének közepén gyémánt alakú gyepfelület fekszik, amelyet sétány övez, az egységek lecsapott sarkaiban nyírott fák állnak. A nyolc kis egység között a fő tengelyben medencét helyezett el a tervező, ismét a gyepfelületekkel megegyezően színezve. Ezt a sávot a kert két szélén különleges elem zárja le keresztirányban, megtörve a quincunxok sorát. A keresztirányban sétányokkal vágott zárt bosquet közepén gyepkör helyezkedik el, amit fasor határol, ezzel koncentrikusan egy másik fasor is húzódik. Ezt az erőteljes, a kert szélein futó quincunxokat keresztirányban felosztó részt a fő tengelyben egy volutával, liliummal díszített gyepfelület (vagy ismét medence?) zárja le. A liliumos motívum mögött zárt bosquet-t tervezett Rosenstingl, amelybe lúdláb alakban sétányok vezetnek. Ezt a zárt bosquet-t most már a középrészben is quincunx követi, amelynek közepén a teljes középrészt kitöltő ovális térbe futnak a sétányok. E quincunx rész mögötti területet a kert teljes szélességében húzódó bosquet tölti ki. A bosquet-t lúdláb alakban futó sétányok tárják fel, az egész kert hosszában húzódó oldalsó sétányok itt félkörben záródnak. A fő tengely sétányát egy négyszögletes pavilon zárja le, belső tere enyhén ellipszoid. Az oldalsó sétányok közül a középső félkör alakú lezárása is e pavilonra van rávezetve. A pavilon kör alakú térben áll, amelyhez egy másik, ovális tér kapcsolódik. Az építmény zöld színe ellenére kétségtelenül építészeti alkotás, nem valószínű, hogy csak lécrácsos (*treillage*) terem volna, a rózsaszín lavírozás elhanyagolására a medencék színezése kínál analógiát.

A Derekegyházához készített B jelű terv³⁶ (5. kép) kisebb kertet ábrázol, egyszerűbb kialakítással. A corps-de-logis mellett itt is kisebb kertész látható, amely az épületet kíséri. Az épület oldalhomlokzatai mentén húzódó sétányok kettős fasorban folytatódnak. A fasorok között, a kastély előtt egy hosszán elnyúló, szegély nélküli parterre van, amelyet a közepén egy kör alakú folt és az azt övező sétány szélességű ösvény szakít meg. A gyepkör közepében egy nagytermetű, kúp alakú fa áll. A parterre félkör alakban ültetett fasorral történő lezárása mögött zárt bosquet következik. A bosquet kör alakú térben kezdődik, amelynek közepén egy nagytermetű fa áll. A fa körül fasor, ezzel koncentrikusan egy másik fasor húzódik, közöttük gyepsávval. A kör alakú tér mögötti bosquet sétányokkal és terekkel feltárt. A bosquet félkör alakú lezárása mögött oldalt egy-egy épület, feltehetően orangerie és kertészház helyezkedik el a főépületre merőlegesen. A kert két szélén, a kert teljes hosszában haszonkertek húzódnak. A tervlap felső részén, a már üres papíron a „der Bau von Teröcketzazi” felirat Derekegyháza eltorzított nevére utal, az efölötti „Tier garten” szavak padig egy vadskert létét vagy tervét valószínűsítik.

A pesti palota telkét Károlyi Antal vásárolta 1768-ban gróf Barkóczy Jánostól, a palota építését pedig 1769-ben kezdték el a már a telken álló kisebb ház átalakításával és kibővítésével. Rosenstingl az 1779-ben elha-

tározott további átalakításhoz készített tervet (6. kép).³⁷ A terv nem valósult meg, az 1779–80-ban végzett bővítéskor az épületen kevés változtatás történt, és ebben az állapotban maradt az 1832-ben kezdett átalakításig.

A pesti palota és kertjének tervén³⁸ (6. kép) a kert fő tengelye az épület fő tengelyében folytatódik. A szabálytalan alakú kert a fő tengelyben és arra merőlegesen egy másik sétány által négy, közel egyenlő részre osztott. A sétányok metszéspontjában valószínűleg medence helyezkedik el, Rosenstingl szokása szerint a növényzettel azonos színűre festve. A fő tengely lezárásaként a hátsó kertfalhoz támaszkodik az elmaradhatatlan téglalap alakú pavilon, ovális belső térrel. A szerző a pavilon homlokzatainak középtengelyébe, valamint sarkaira tervezett nyílásokat, kijelölve ezzel a lúdláb alakban húzódó sétányok helyét. A kertnek csak a főépülethez legközelebb eső egyik negyede többé-kevésbé kidolgozott. A négy tábla közepén ovális tér, egyik táblájában pedig a szerzőre oly jellemző parterre-típus rajza van, zárt szegéllyel. E parterre mellett a fal mentén sávnyíró indul a fal eltakarására.

Annak ellenére, hogy a pesti terv nem valósult meg, Rosenstingl rajza megihletett egy másik tervezőt is, aki parterre-jeinek mintáját némiképp követve próbált a szabálytalan alaprajzú területre szabályos kiültetést komponálni (7. kép). A tervrajz³⁹ olyan esetlen és gyenge grafikai kivitelű, hogy készítője aligha lehetett építómester, alkotójának személyében sokkal inkább főrangú műkedvelőt kell keresnünk.

Nem tudjuk, hogy miért esett Károlyi Antal választása ilyen sok esetben Rosenstinglre. Csekély annak az esélye, hogy a főúr figyelmét az építész – feltételezhető – korábbi magyarországi tevékenysége keltette fel. A szerviták kolostorait ábrázoló, 1740 körül kiadott 16 darab metszetgyűjtemény négy magyarországi lapjának rajzát ugyanis valamelyik Rosenstingl fivér készítette, a metszeteken „Sebastian Rosenstingl Architect, delin.” felirat szerepel.⁴⁰ Tisztázatlan, hogy Johann Daniel Herz metsző melyikük rajza alapján alkotta a lorettói, a fraknói, a pesti⁴¹ és az egri⁴² szervita templomot és rendházat madártávlatban ábrázoló vedutákat. A sokkal korábbi, és az építészeti tervezéshez csak gyengén kötődő feladat létezéséről, meglehetősen kétséget keltő, Károlyi nem is tudott. Sokkal valószínűbb, hogy az építettnél harminc évvel idősebb művészt Károlyi Antal az osztrák fővárosban ismerte meg, hiszen Bécsben közel annyit időzött, mint magyarországi birtokain. Rosenstingl mint akadémiai tanár a bécsi katonai körökben jó hírnévnek örvendő építész volt, egy kortársa mint „einer den besten Architecten”⁴³ jellemezte, talán Károlyi figyelmét is egyik tisztvárosa hívta fel a bécsi mesterre.

Az osztrák, különösen a bécsi építómesterek a monarchia fővárosában leányhult építkezési kedv idején, a 18. század közepétől a gazdaságilag megerősödött magyarországi építetők szolgálatába álltak.⁴⁴ Másfelől a magyarországi építetők a kiemelkedő jelentőségű építési feladatoknak megfelelni képes mestereket a közeli Bécsben találhattak. Különösen igaz

ez olyan sajátos feladatok megvalósítása esetén, mint egy díszkert kialakítása, mivel az ország keleti végeinek helyi mesterei nem lehettek gyakorlottak a főúri kertek tervezésében.

A nagykárolyi uradalomban építési iroda is működött, amelynek vezetője a Würzburgból bevándorolt Bitthauser József építész volt. Jelentős építési feladatok tervezésekor azonban nagy tekintélyű vendégművészek is kaptak megbízást, így Károlyi Antal Rosenstingl mellett Pilgram alsó-ausztriai tartományi építésszel és a magyar kamara főépítészével, Hillebrandttal is többször készítettett terveket. A Károlyi-levéltár a fent leírtakon kívül Rosenstingl több tervét is őrzi, így az ő nevéhez köthetjük a nagykárolyi megyeháza, ugyanott a nemzeti iskola, a piarista rendház és a plébániatemplom épületeinek tervezését.⁴⁵ A nagykárolyi kastélyhoz készített nagyvonalú madártávlati vezérterve azt az elrendezést mutatja, amely a kerthez készített vázlaton is szerepel. Hagyatékában legalább kető, a Károlyiakhoz köthető rajz szerepelt, a nagykárolyi plébániatemplom madártávlati rajza, és a nagykárolyi kastély alap- és madártávlati rajza.⁴⁶ Rosenstingl tehát Károlyi Antal rendszeresen foglalkoztatott tervezője volt, és eddigi ismereteink szerint Károlyi volt a bécsi mester egyetlen magyarországi főúri megrendelője.

Rosenstingl a magyarországi barokk kertművészet új alakjaként áll előttünk. Életútjának, elméleti munkájának ismeretében azt is megállapíthatjuk, hogy Rosenstinglben legfelkészültebb mestereink egyikét kell látni. Tervei – úgy tűnik – papíron maradtak, kompozíciói alapján mégis levonhatjuk azt a következtetést, hogy a korszak kerttervezői között a jobbak közé tartozott. Jellegetes stílusjegyeinek, rajztechnikájának ismeretében remélhető, hogy további, jelzetlenségük miatt eddig nem, vagy helytelenül attribúált terveket köthetünk nevéhez.

JEGYZETEK

A tervrajzok fényképeit Czikkelyné Nagy Erika készítette. Az illusztrációk költségeire az OTKA nyújtott támogatást. (T22383) Támogatóimnak és lektoraimnak ezúton is szeretném hálás köszönetemet kifejezni.

¹ ZÁDOR Anna: A Grassalkovich-levéltár kerttervei. *Magyar Művészet*, 1931. 581–598. E dolgozat volt az első, amely magyarországi barokk kerttervek értékelésével foglalkozott. A közleményében ismertetett tervek, melyek a legértékesebb magyarországi művek közé tartoztak, azóta megsemmisültek. Alighanem hasonló veszteség érte a magyar kerttörténeti kutatást pl. az Aspremont család, a Habsburg csa-

lád magyaróvári, vagy az Esterházyak pápai levéltárának pusztulásakor.

² Magyar Országos Levéltár (MOL), Festic család levéltárának tervei (T3) No. 4., 5., 20. és 40.

³ ÖRSI Károly: A nagycenki kastélykert története. *Műemlékvédelem*, XX. (1976) 1.

⁴ F. A. Pilgram alsó-ausztriai tartományi építész magyarországi kerttervezői munkássága a legjelentősebbek közé tartozik. Ennek ellenére mindössze váci és szentgottárdi tervei alapján alkothatunk – meglehetősen pontatlan – képet kertépítészti stílusáról. Más műveihez, így pl. a jászói prépostsághoz, a majki remetéséghez vagy a pápai kastélyhoz bizonyára elkészített

- kerttervei nem maradtak fenn. Vö. VOIT, Pál: *Franz Anton Pilgram (1699–1761)*. Budapest, 1982.
- ⁵ Magyarország helytartója, Albert herceg 1767-ben a budai királyi palotakert tervezésével bízta meg Hillebrandtot. Mivel Hillebrandt a pozsonyi vár átalakítási munkáiban is közreműködött, feltehetően az ekkor készült kertet is ő tervezte. Vö. KÉLÉNYI György: *Franz Anton Hillebrandt (1719–1797)*. Budapest, 1976.
- ⁶ KÁROLYI László: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. Budapest, 1911.
- ⁷ ÉBLE Gábor: *A gróf Károlyiak*. Budapest, 1894.
- ⁸ KLOBUSICZKY Péter: *Halottas beszéd*. Pesth – Pozsony, 1792.; NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1860. VI. k. 107–108.
- ⁹ Ma Palárikovo (Szlovákia). Építéséről BADÁL Ede: Grassalkovich módosítása Hillebrandt tervén a tótmegyeri Károlyi-kastély építésekor (avagy hol legyen az istálló a kastélyban). *Művészettörténeti Értesítő*, XXXVII. (1988) 3–4. 231–247.
- ¹⁰ Ma Carei (Románia).
- ¹¹ MOL Károlyi család nemzeti levéltárának tervei (T20) No. 67.
- ¹² MOL T20 No. 60.
- ¹³ MOL T20 No. 126/1 és No. 126/2
- ¹⁴ MOL T20 No. 101/4
- ¹⁵ MOL T20 No. 60 A tervlap teljes felirata a hátoldalon: „Volumen II. No. 1. Situs Veteris Castri Károly, et Horti adiacentis, item Scholae Equestris, cum adiuncta Idea Novi Castri. Opera Francisci Rosenstingel. Volum. II. N. 1.” és egy másik felirat: „Ad N^{um} 244ⁿ 1789.” A terlapon jobboldalt: „haubt plan von den gräflichen gebäude zu Karol in ober Ungarn”, a bal felső sarokban: „...[a tervlap tetejét levágták] des gebäudes. sein grösse in der maaß | in gantzen und die irregular itus desunfangs sowohl des gebäude als des gartens”, a szélrózsa mellett: „orientierung.”
- ¹⁶ MOL T20 No. 101/7. Közölte VOIT Pál: *Barokk tervek és vázlatok 1650–1760*. Budapest, 1980., a katalógusban a 78. tétel.
- ¹⁷ MOL Károlyi család nemzeti levéltára, P398 (Missiles) No. 62845–62848.
- ¹⁸ HIERL-DERONCO, Norbert: *Je heller ein Ziegl klinget. Franz Thomas Rosenstingl und das Bauen im 18. Jh. Krailling vor München*, 1988. 99–105.
- ¹⁹ THIEME-BECKER: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. XXIX. Leipzig, 1935.
- ²⁰ HIERL-DERONCO 119–129.
- ²¹ HIERL-DERONCO 99–105.
- ²² [ROSENSTINGL, Franz Thomas:] *Grundliche Unterweisung zur Bau-Kunst*. Manuscript. S. a. A kézirat több kötetét a bécsi képzőművészeti akadémia könyvtára őrzi. A templomépítézetet tárgyaló fejezet a Bibliothek des Österr. Ing.- und Architekten-Vereins gyűjteményében található.
- ²³ D'AVILER, C. A.: *Cours d'Architecture*. Paris, 1690.
- ²⁴ „...forderte er [Abt Thomas] vor sich einen in Wienn berühmten Ingenieur namens Rosenstingl, u. gab gnädigen Bevelch, unverweilt einen Garten Riss zu verfertigen, u. wurde noch dieses Jahr nach vogenommener Abmessung des Terrains sowohl die erforderliche Abgrabung als auch die Aufführung deren Mauern, ingleichen die Anlegung einiger Parterre, Einsetzung der Spallier u. Baumer in dem langen Gang vor die Hand genommen...” HIERL-DERONCO 143–151.
- ²⁵ HIERL-DERONCO 143–151.
- ²⁶ A hátoldal felirata szerint ő festette a gyulai Harruckern-kastélyt ábrázoló axonometrikus rajtot. (Ismerteti VOIT 1980., a katalógusban a 79. tétel.) A kastély előtt díszkert is volt, parterre-ek többé-kevésbé stilizált rajzait is fel lehet fedezni a színezett rajzon. Az udvari papnak tehát volt összehasonlítási alapja, amikor a nagykárolyi kertről alkotott benyomásait papírra vetette.
- ²⁷ ÉBLE Gábor: *A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája*. Budapest, 1897. 33.
- ²⁸ FELLER, François Xavier de: *Itinéraire ou voyage de Mr. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*. Paris, 1820., idézi G. GYÖRFFY Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései.)* Budapest, 1991. 101.
- ²⁹ ÉBLE 1897. 7–50.
- ³⁰ ÉBLE 1897. 34.
- ³¹ Rosenstingl mellett Franz Anton Hillebrandt, D'Avrange és P. Florianus Dom készített terveket a kastélyhoz.
- ³² KÁROLYI i. m.

- ³³ GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei*. 2. k. Budapest, 1961.
- ³⁴ VÁLYI András: *Magyar Országának leírása*. 3. k. Buda, 1796–1799.
- ³⁵ MOL T20 No. 126/1. A tervhez csatolt lapon: „Volumen III. N. 6. Horti Derekegyháziensis Idea duplex su A, et B. inscribitur etiam Idea Horti Pestiensis”. A terv hátoldalán eredetileg a következő felirat volt látható: „No. 12. Idea Horti Pestiensis”, a hibás feliratot később letakarták.
- ³⁶ MOL T20 No. 126/2. A terv hátoldalán eredetileg a következő felirat volt látható: „No. 13. Hortus Pestiensis”, a hibás feliratot később letakarták.
- ³⁷ Az építéstörténet legalaposabb összefoglalását ld. Révhelyi (Réh) Elemér: *Az Egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története. Tanulmányok Budapest múltjából II*. Budapest 1934. Rosenstingl tervét a 10–11. oldalon ismerteti, szembe-tűnően kiemelkedő minőségéről elismerően ír.
- ³⁸ MOL T20 No. 67. Révhelyi i. m. közölt reprodukció (7. kép) nem a teljes tervlapot ábrázolja, a kert nagyobbik része lemaradt róla. A kert e tervét részletesebben ismerteti GOMBOS Zoltán: *Régi kertek Pesten és Budán*. Budapest, 1974. 108–110. A tervet feltételesen Jung József nevéhez köti, és elmarasztalja a tervezőt azért, mert – véleménye szerint – a fal mellett nem lehet parterre-t tervezni. Városi kertekben azonban ez gyakran előfordul (vö. d’Aviler idézett művének met-szeivel), a kertfal mellett fasorral, vagy sövénnyel ültetve, a pesti terv tehát előfrászerűen készült.
- ³⁹ MOL T20 No. 101/4. GOMBOS i. m. ezt a tervet kiforrottabbnak és kvalitásosabbnak véli.
- ⁴⁰ NEBEHAY, Ingo – WAGNER, Robert: *Bibliographie altösterreichischer Ansichtenwerke aus fünf Jahrhunderten*. Bd. III. Graz, 1983. 74–75. HIERL-DERONCO 102.
- ⁴¹ RÓMER Flóris: *A régi Pest*. Budapest, 1973. 98–99., a metszetet a század közepén készültnek véli. GERŐ László: *A Szervita-tér*. A „Budapest” könyvtára, 9. szám. Budapest, 1947. ugyanezt 1769 körülre datálja. GUZSIK Tamás: A budapesti Szervita templom és kolostor építéstörténete. *Művészettörténeti Értesítő*, XXII. (1973) 1. 7. a metszet alapjául szolgáló rajzot 1756-ban készültnek mondja.
- ⁴² GERŐ László: *Eger*. Budapest, 1957. 34. VOIT Pál et al.: *Heves megye műemlékei*. Budapest, 1969. I. 391. a metszet készítését 1750 körülre teszi.
- ⁴³ HIERL-DERONCO 121.
- ⁴⁴ VOIT Pál: Tervek, mesterek és a mű. *Művészettörténeti Értesítő*, IX. (1960) 4. 277. Voit a kiváló osztrák mesterek között említi Rosenstingl is.
- ⁴⁵ VOIT Pál: *Beszámoló az Országos Műemléki Felügyelőség távlati kutatási tervéhez kapcsolódó levéltári munkáról*. Magyar Műemlékvédelem 1959–1960. Budapest, 1964. 255–258.
- ⁴⁶ HIERL-DERONCO 99–105.